

РОЗДІЛ 1 УКРАЇНСЬКА МОВА

УДК 811.161.2'367.332

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ВИЯВИ ДЕТЕРМІНАНТІВ ІЗ ХАРАКТЕРИЗУВАЛЬНИМ ЗНАЧЕННЯМ

STRUCTURAL-SEMANTIC EXPRESSION OF THE DETERMINANTS WITH A CHARACTERIZING MEANING

Грозян Н.Ф.,

кандидат філологічних наук, доцент,
докторант*Інституту української мови Національної академії наук України*

Статтю присвячено визначенню структурно-семантичних особливостей детермінантів із характеризувальним значенням, окреслено їхні лексичні різновиди, з'ясовано структурні особливості окремих груп. Установлено кореляції детермінантів із характеризувальним значенням серед мінімальних синтаксичних одиниць. Розширено й поглиблено типологію характеризувальних детермінантів у сучасній українській мові.

Ключові слова: детермінанта із характеризувальним значенням, мінімальна синтаксична одиниця, вторинна предикатна синтаксема, адвербіальна синтаксема.

Статья посвящена определению структурно-семантических особенностей детерминант с характеризующим значением. Описаны их лексические разновидности, выяснены структурные особенности отдельных групп. Установлены корреляты детерминант с характеризующим значением среди минимальных синтаксических единиц. Предпринята попытка расширения и дополнения типологии характеризующих детерминант в современном украинском языке.

Ключевые слова: детерминанта с характеризующим значением, минимальная синтаксическая единица, вторичная предикатная синтаксема, адвербиальная синтаксема.

The paper is devoted to the determination of structural-semantic peculiarities of the determinants with a characterizing meaning. Lexical kinds of characterizing determinants were described. Structural peculiarities of separate groups were identified. Correlates of the determinants with a characterizing meaning among minimal syntactic units were found out. An attempt was made to extend and update the typology of characterizing determinants.

Key words: determinant with a characterizing meaning, minimal syntactic unit, secondary predicate syntaxeme, adverbial syntaxeme.

Постановка проблеми. Систему членів речення в українській мові тривалий час описували в межах традиційних уявлень про ієрархічні відношення між головними та другорядними членами, підґрунтям яких є формально-граматична залежність і прислівні зв'язки цих одиниць. Учення про детермінанти змінило загальний підхід до статусу так званих другорядних членів речення й запропонувало принципово новий підхід до створення парадигми членів речення.

Відповідно до усталених в українському мовознавстві поглядів на теорію членів речення, сьогодні можна виокремити два класи поширювачів: 1) прислівні поширювачі, пов'язані з головним словом підрядним зв'язком; 2) неприслівні поширювачі, які стосуються всієї граматичної основи речення загалом, пов'язані з нею підряд-

ним зв'язком реченнєвого рівня, вільноприєднувані. Такий розподіл поширювачів не суперечить класифікації членів речення, в основу якої покладене приставлення головних і другорядних членів речення. Водночас він надає нового статусу так званим детермінантам – поширювачам усієї граматичної основи, а не окремого слова. Тому детермінанти також належать до другорядних членів речення.

Незважаючи на те, що історія питання про детермінанти досить повно відображена в окремих роботах і спеціальних студіях, деякі положення й сьогодні потребують уточнень. Саме тому типологія прислівних/неприслівних поширювачів речення й сьогодні є актуальною. Деталізації потребує проблема кореляції детермінантів із мінімальними синтаксемами, опис їхніх функційних виявів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання класифікації детермінантів із характеризувальним значенням розглянуто в роботах таких лінгвістів, як І. Вихованець [1], М. Вінтонів [2], Н. Кобченко [3], О. Новікова [4] й ін. Традиційно в межах цієї групи виокремлюють три різновиди: 1) детермінанти з означальною характеристикою; 2) детермінанти зі значенням уточнення/обмеження; 3) детермінанти сукупності/роздільності [1; 2; 3]. Вони поширюють речення, не порушуючи його формальної будови. Спільною функцією всіх характеризувальних детермінантів є підкреслення різних відтінків якісної характеристики основної події, названої в реченні, напр.: *Несподівано конвеєр став* (Іван Багряний); *Та й з Григорієм, власне, зовні нічого не робилось* (Іван Багряний).

Постановка завдання. Метою роботи обрано дослідження структурно-семантичних особливостей детермінантів із характеризувальним значенням. Для досягнення поставленої мети сформульовані такі завдання:

- 1) виокремлення лексичних різновидів характеризувальних детермінантів;
- 2) установа корелятивів детермінантів із характеризувальним значенням серед мінімальних синтаксичних одиниць;
- 3) з'ясування структурних особливостей окремих різновидів.

Виклад основного матеріалу. Одним із різновидів характеризувальних детермінантів є детермінанти з означальною семантикою. Вони виражають різні відтінки якісної характеристики події, напр.: *Спокійно та врівноважено він реагував на всі події* (Майдан. 12.04.2016); *Ніжно обійняла вона сина* (Телеграф. 14.12.2018). Корелятами детермінантів з означальною семантикою частково є атрибутивні мінімальні одиниці, які можуть бути виражені прикметниками, прийменниково-відмінковими формами, а також прислівниками. Саме такі вторинні предикатні синтаксеми атрибутивного типу, виражені якісно-означальними прислівниками, можуть корелювати з детермінантами означальної семантики, напр.: *Неспокійно і моторошно стало Володькові на душі* (М. Стельмах).

Варто зазначити, що всі детермінанти з означальною семантикою є вторинними предикатними атрибутивними синтаксемами, проте не всім атрибутивним синтаксемам притаманна детермінантна позиція, напр.: *Очі Мадам гнівно зблиснули* (І. Роздобудько). *Компанія голосно регоче* (Іван Багряний). *Хлопчик радісно повертає голову* (І. Роздобудько). Наведені в реченнях прислівники не є детермінантними членами речення.

Усі детермінанти з означальною семантикою можна поділити на чотири різновиди відповідно до їх лексичного наповнення:

1) зовнішній чи внутрішній стан суб'єкта: *Втомлено озирався старий Тарас* (В. Земляк). *Радо і привітно зустріли школярі свого вчителя* (Степан Васильченко);

2) інтелектуальна сфера суб'єкта: *Здивовано висунули голови, накриті пухнастими картузами* (О. Іваненко). *Допитливо дивилася на мене дочка* (Телеграф. – 04.05.2005);

3) ознака за кольором: *Червоно хитнувся туман у його очах* (О. Гончар). *І зелено, й червоно, і голубо, й біло, й синьо, й рожево коло тої хатки...* (Марко Вовчок);

4) ступінь чи міру виявлення ознаки: *Тихо плинула Воронеж-ріка* (О. Довженко). *Владно, голосно він віддавав розпорядження* (В. Кучер).

Наявність детермінантів із характеризувальним значенням, зокрема з означальною семантикою, які надають основній події якісної характеристики, дає можливість значно розширити семантико-інформативні межі висловлення, забезпечує його точність і повноту.

Другою підгрупою в межах детермінантів із характеризувальним значенням є детермінанти зі значенням уточнення/обмеження. Головною ознакою, що дозволяє відмежувати їх від решти в рамках групи детермінантів із характеризувальним значенням, є їхня супровідна характеристика предикатів, додаткова інформація про окремий аспект перебігу дії. Корелятами цих детермінантів є такі атрибутивні мінімальні одиниці, які надають додаткові відомості про лексему-предикат, уточнюють чи обмежують її сферу функціонування. Їх можна кваліфікувати як уточнювальні синтаксеми.

Зазвичай детермінанти уточнення/обмеження виражені прислівниками на зразок *фактично, юридично, зовні, внутрішньо, психологічно, фізично* тощо: *Назовні ніби було все в порядку <...>* (Іван Багряний). *Фактично це було кинуте не дивізію в повному розумінні того слова, а кільканадцять тисяч невишколеної, недосвідченої, незаправленої в боях молоді...* (Іван Багряний). *Юридично він правосильний* (УНІАН. 25.07.2017).

Семантика детермінантів уточнення/обмеження сформована безпосередньо в самій детермінантній синтаксемі, не зумовлена впливом семантики граматичного центру чи інших компонентів висловлення, надає інформацію додаткового, не співвіднесеного з основною ситуацією змісту: *Психологічно нам було дуже важко прийняти таке рішення* (Дзеркало тижня. 27.02–05.03.2010). *Зовні ця історія мало*

не комічна (Дзеркало тижня. 20–26.02.2010). **Внутрішньо** ридаю, а проте мушу: в ім'я прогресу доводиться чавити ваші незабудки залізним котком! (О. Гончар).

Детермінанти зі значенням уточнення/обмеження можна вільно вичленувати зі складу речення, адже сама синтаксема не здатна прогнозувати семантику недетермінантної частини висловлення: **Зовнішньо** гетьман був стриманий і спокійний (З. Тулуб). **Зовнішньо** все ніби зосталося по-давньому. Те ж піклування про обід, сніданок, чисту білизну, спокій, та ж запопадливість коло господарства – і разом із тим щось не те (Г. Хоткевич).

Морфологічно детермінанти уточнення/обмеження зазвичай репрезентовані прислівниками: **Фізично** людина деградує, цикл пластичності для неї вичерпався (О. Бердник). **Морально** зіпсований, **внутрішньо** розбещений, безсоромний, розкладений, що лише огиду викликає до себе в кожній порядній людині (В. Петров). **Внутрішньо (розумово і духовно)** людина відстає від щедри і мистецьки виліпленої зовнішності (Р. Андріяшик).

Рідше морфологічними репрезентантами детермінантів зі значенням уточнення/обмеження є прийменниково-відмінкові форми, напр.: **В основному** ці позиції, зайняті дивізією, були нібито колись вже раз використовувані, за першої світової війни <...> (Іван Багряний). **Поволі, нога за ногою**, пливе валка битим шляхом (М. Коцюбинський). **З погляду пролетарського**, зрадник є поняття розбіжне... (Іван Багряний). **З точки зору хронології** це буде неправильне викладення подій! (І. Роздобудько). Окремі з них є ненормативними формами. Наприклад, замість в основному бажано вживати прислівник переважно, а словосполучення з точки зору краще замінити прийменниково-відмінковою формою з погляду. Проте вони під впливом розмовного мовлення актуалізовані в публіцистичних і художніх текстах як віддзеркалення живого, повсякденного мовлення.

Загалом детермінанти зі значенням уточнення/обмеження є особливим різновидом характеризувальних поширювачів речення. Їхня специфіка полягає в тому, що вони не є залежними складниками словосполучень, але реалізують сему обмеження чи уточнення щодо змісту, вираженого окремим компонентом семантичної структури речення. Кореляти таких детермінантів у сучасній українській мові являють собою різнобічне й багатопланове явище. Тому вони потребують окремого комплексного наукового дослідження.

Третю підгрупу відповідно до відтінків характеризувального значення, репрезентованого детермінантами, формують одиниці із семантикою сукупності/роздільності. Виразниками

таких детермінантних відношень є зазвичай прислівники *вдвох/удвох, втрьох/утрьох, поодиноці, окремо, купно, гамузом, опліч, гуртом* і подібні, напр.: *Частіше їздять по двоє, друзі або пари, але є і сім'ї. Поодиноці частіше вважають за краще подорожувати хлопці* (Новини. Інтернет. Публіцистика. 24.09.2017). *Удвох* вони, безперечно, вигадали б щось (М. Трублаїні). *Утьрьох* вони повільно пішли стежкою між лопухами й лободою по краю висілка (М. Трублаїні). *Утьрьох* могли придумати щось більш надійне (М. Матіос).

Морфологічним репрезентантом детермінантів із семантикою сукупності є прийменниково-відмінкові форми *разом з + орудний відмінок, укупі/вкупі з + орудний відмінок, у супроводі + родовий відмінок; з + орудний відмінок*: **Разом із Умком** вони взялися полювати на білх (М. Трублаїні). **Ніч укупі з водою** завжди тайть тасмниці (Ю. Мушкетик). **В супроводі** своїх старшин сходить до заутрені, поставив свічку перед образом матері божої за своє видужання, а другу – перед образом спасителя – за душу свого батька Богдана (В. Малик). **З ним** їй було так легко! (Особлива. 11.12.2004).

Морфологічним вираженням детермінантів зі значенням роздільності може бути прийменниково-відмінкова форма *без + родовий відмінок*, напр.: **Без найменших вагань** він наклав гранату своїм тілом та пожертвував собою (Азов. 20.08.2018); **Він без роздумів** покінчив життя самогубством, адже побачив, що ніхто не підтримує його планів, мрій та творчих задумів (Ю. Шеко). **Діана без роздумів** погодилася вийти заміж за свого коханого (Знай. 09.11.2009).

Основними морфологічними репрезентантами детермінантів зі значенням сукупності/роздільності є прислівники, зрідка – прийменниково-відмінкові форми. Лексичних і синтаксичних засобів позначення взаємних дій більше, ніж роздільних.

Не претендуючи на остаточне розв'язання проблеми створення класифікації детермінантів, пропонуємо виокремити четверту підгрупу в межах детермінантів із характеризувальним значенням. До неї доцільно зарахувати детермінанти порівняння та зіставлення, які нерідко перебувають поза зоною уваги дослідників. Такі обставинні поширювачі корелюють із адвербіальною порівняльною синтаксемою. Суть порівняльної модальності полягає в тому, що відношення вираженого в реченні до дійсності експліковані не прямо, а опосередковано – через його подібність до чогось іншого – загальновідомого, типового, тобто до того, що й повідомлене порівняльним складником [5, с. 179]. Кожна порівняльна конструкція вміщує три складники: 1) суб'єкт порівняння – предмет чи

явище, ознаки якого ми пізнаємо, розкриваємо за допомогою іншого; 2) об'єкт порівняння – предмет чи явище, що має яскраво виражені й загальновідомі ознаки; 3) основа порівняння – ознака (у широкому розумінні), яку можна виявити й у суб'єкті, і в об'єкті, виражена вербально чи імпліцитна, але зрозуміла з контексту. Напр.: *Закипілі сльози стояли йому в серці каменем* (Іван Багряний). Суб'єкт – *сльози*, об'єкт – *каменем*, основа порівняння – схожість сліз і каміння за ознакою *важкість*. Наявність трьох складників порівняння утворює єдине структурно-семантичне ціле, або ядро порівняльної конструкції.

Поділяючи погляди О. Межова, зауважимо, що в семантико-синтаксичній структурі простого речення порівняльна модальність виявляється в порівняльних синтаксемах – мінімальних синтаксичних одиницях семантичного типу, які «утворені внаслідок згортання підрядних порівняльних частин» [6, с. 297]. Для порівняльних мінімальних синтаксем характерною є специфічна семантика, морфологічне оформлення, формально-синтаксична та комунікативна позиція в простому ускладненому реченні.

Із погляду морфологічного вираження порівняльні адвербіальні синтаксеми можуть бути репрезентовані такими формами:

1) іменник у формі орудного відмінка: <...> *кулею винісся з хати* (О. Досвітній). *Ластівкою вилинула з хати стара Нечаїха назустріч синові* (А. Кащенко). *Чорним круком чорну вістку із чужини хтось приніс, – І по цілій Україні Розлилося море сліз* (О. Олесь);

2) прислівникова форма з префіксом *по-*: *Вишикувана по-військовому, молодість пружно відбиває крок* (Іван Багряний). *По-дівоному заспівали вони свою пісню* (Телеграф. 03.04.2009). *Веселими юрмищами, по-ведмежому незграбні, у валянках, у цупких полушубках, бійці висипають з вагонів, поглядають вперед: чого стоїмо?* (О. Гончар). *По-вовчому глянув він на батька, штовхнув його й вибіг з хати* (День. 09.10.2003);

3) прийменниково-відмінкові форми *подібно до* + родовий відмінок і *порівняно/поряд з* + орудний відмінок: <...> *подібно до птахів, перемовлялися тільки мовою свисту* <...> (О. Гончар). *Підходить до дерева і, подібно до музиканта, що вибирає потрібну йому струну, довго розшукує між гіллям одну якусь, саме ту* <...> (О. Гончар). *Все-таки порівняно з Раднаркомівською тут була свобода* (Іван Багряний). *Поряд з Ізраїлем Україна тепер постійно перебуває в стані війни* (Телеграф. 09.08.2015).

Загалом порівняльні синтаксеми, подібно до інших типів вторинних предикатних синтаксем, є відповідниками підрядних частин складнопідрядних речень. Предикат у них є імпліцитно вираженим. Порівняльні мінімальні синтаксеми є конденсованими виразниками аналогічних семантико-синтаксичних відношень.

Висновки. До групи детермінантів із характеризувальним значенням належать чотири різновиди детермінантів, зокрема з означальною семантикою, значенням уточнення/обмеження, сукупності/роздільності та детермінанти порівняння й зіставлення. Кожна підгрупа надає додаткової якісної характеристики основній дії/події, названій у реченні. Засоби вираження характеризувального значення є різноманітними, зумовленими функцією детермінантів і їх лексичним значенням. Найчастіше вони репрезентовані прислівниками та прийменниково-відмінковими формами. Аналіз матеріалу дає змогу стверджувати, що всі детермінанти з характеризувальною семантикою є вторинними предикатними синтаксемами, проте не всі атрибутивні синтаксеми є детермінантами, а лише препозитивні, виражені прислівниками й зрідка – відмінково-прийменниковими формами.

Запропонована класифікація детермінантів не претендує на остаточність вирішення питання, а лише окреслює коло подальших наукових пошуків. Обраний вектор досліджень видається перспективним, оскільки теорія про детермінанти сьогодні перебуває у фазі активного становлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вихованець І. Граматика української мови. Синтаксис. К.: Либідь, 1993. 368 с.
2. Вінтонів М. Актуальне членування речення і тексту: формальні та функційні вияви: монографія. Донецьк: Донецький нац. ун-т, 2013. 327 с.
3. Кобченко Н. Явища подвійності й перехідності в системі синтаксичних зв'язків сучасної української мови: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук: 10.02.01 «Українська мова». Київ, 2018. 36 с.
4. Новікова О. Структурно-семантичні вияви детермінантних членів речення в юридичних текстах. *Вісник Запорізького національного університету*. 2010. № 1. С. 237–242.
5. Каранська М. Синтаксис сучасної української літературної мови. К.: НМК ВО, 1992. 400 с.
6. Межов О. Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць: монографія. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. 464 с.